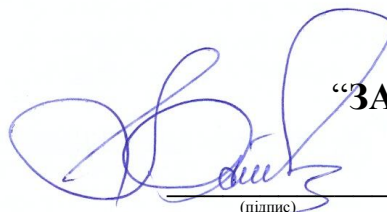

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА**

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ТА
СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН ІМЕНІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО**

Кафедра історії України, археології та краєзнавства

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Завідувач кафедри

А.М. Острянка

(підпис)

(прізвище та ініціали)

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

**АРХЕОЛОГІЯ РАННІХ СЛОВ'ЯН ТА КИЇВСЬКОЇ
РУСІ**

Освітня програма 032 Історія та археологія

2022–2023 навчальний рік

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри історії України, археології, та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Протокол № від 1 від 31 серпня 2022 року

Розробники: Веремейчик Олена Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології, та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Мова навчання – українська.

Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета дисципліни «Археологія ранніх слов'ян та Київської Русі» полягає у формуванні у здобувачів освіти компетентностей, пов'язаних з основними навичками роботи з речовими джерелами України доби середньовіччя і застосуванням їх у освітньому та науковому процесах.

Завдання навчальної дисципліни:

- засвоєння змісту археологічних понять, концепцій і теорій та вміння оперувати ними;
- засвоєння основних теоретико-методологічних засад археології ранніх слов'ян та Київської Русі як спеціальної галузі історичної науки;
- вивчення інформаційного потенціалу речових джерел з археології ранніх слов'ян та Київської Русі;
- визначення принципів хронології та періодизації;
- оволодіння практичними навичками роботи з речовими джерелами і науковою літературою;
- вивчення основних типів поселенських структур, оборонних, житлових та господарських споруд;
- вивчення основних типів поховального обряду;
- вивчення основних типів культових споруд.

Предметом вивчення є основні проблеми господарського розвитку археологічних культур на теренах України та методичні можливості застосування інформації щодо археологічних досліджень в освітньому та науковому процесах.

Програма навчальної дисципліни складається з двох змістових модулів:

1. Археологія ранніх слов'ян та слов'ян другої половини I тис. н.е.;
2. Археологія Київської Русі.

Обсяг дисципліни

	Денна форма	Заочна форма
Кількість кредитів ECTS	4	4
Кількість годин:	120	120
- лекції	46	6
- практичні / семінарські	16	-
- лабораторні	-	-
- індивідуальні завдання	-	-
- самостійна робота студента	64	114

Статус навчальної дисципліни _____ вибіркова _____

Очікувані результати навчання (програмні результати навчання, загальні та фахові компетентності), що формуються у процесі вивчення дисципліни «Археологія ранніх слов'ян та Київської Русі»

ЗК 02. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

ЗК 3. Здатність до абстрактного мислення, аналізу і синтезу.

ЗК 4. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.

ЗК 6. Здатність до пошуку та аналізу інформації з різних джерел.

ЗК 8. Здатність застосовувати знання в практичних ситуаціях.

СК 4. Здатність використовувати у професійній діяльності наукові праці та інформаційно-довідкові видання (бібліографічні довідники, путівники до архівних фондів, архівні описи тощо), сучасні інформаційно-пошукові системи.

СК 5. Здатність відшукувати необхідні для освітньої та наукової діяльності історичні джерела (архівні та опубліковані документи, етнографічні, картографічні матеріали, музейні експонати, археологічні артефакти і т. п.).

СК 6. Здатність використовувати релевантні методи опрацювання історичних та археологічних джерел, зокрема інструментарій спеціальних історичних дисциплін, а також сучасні інформаційні технології для обробки історичних даних.

СК 7. Здатність використовувати фахові знання та професійні навички для виявлення, охорони та популяризації історико-культурної спадщини.

СК 10. Здатність вільно оперувати спеціальною термінологією.

СК 11. Здатність здійснювати та організовувати археологічну діяльність.

СК 12. Здатність робити відбір та прийняття на збереження артефактів і документів у відповідності до нормативів, організовувати археографічну діяльність, роботу в архівах та музеях, державних наукових та науково-дослідних установах у відповідності з прийнятими правилами та нормами.

СК 13. Здатність визначати причинно-наслідкові зв'язки розвитку людської цивілізації, основні етапи її становлення.

ПРН 05. Вміти працювати з письмовими, речовими, етнографічними, усними, архівними та іншими історичними джерелами.

ПРН 08. Брати участь у плануванні та виконанні наукових досліджень у сфері історії, презентувати результати досліджень, аргументувати висновки детальні знання про певний історичний період або проблему.

ПРН 09. Мати навички організації практичного вирішення питань історичної пам'яті та охорони матеріальної й нематеріальної культурної спадщини України.

ПРН 10. Застосовувати сучасні методики у процесі популяризації історії та археології, а також здійсненні різних видів педагогічної діяльності.

ПРН 14. Вміти акумулювати та поширювати кращий досвід професійної діяльності, інтегрувати досягнення інших наук для вирішення актуальних проблем історії та археології.

Критерії оцінювання результатів навчання

а) робота на практичному занятті

Усна відповідь, доповідь, виконання завдань
на практичному занятті

до 5 балів

Активність (доповнення, запитання)

2 бали

- б) самостійна робота**
г) творча робота (презентація)

до 16 балів
 до 29 балів

Робота на практичному занятті оцінюється за такими критеріями: 5 балів – здобувач освіти у повному обсязі опрацював програмний матеріал, має глибокі та міцні знання, упевнено оперує набутими знаннями, робить аргументовані висновки; може узагальнювати та застосовувати набуті знання; 4 бали – відповідь містить незначні неточності; 3 бали – студент може відтворити основні положення програмового матеріалу, його відповідь неповна; 2 бали – студент ґрунтовно доповнює відповіді своїх товаришів; 1 бал – студент доповнює відповіді своїх товаришів.

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи (проекту), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
83 – 89	B	добре	
75 – 82	C		
68 – 74	D	задовільно	
60 – 67	E		
35 – 59	Fx	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0 – 34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Структура та тематичний план навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Археологія ранніх слов'ян та слов'ян другої половини I тис. н.е.

Тема 1. Актуальність та ступінь наукової розробленості теми. Місце курсу в системі підготовки спеціалістів-археологів. Принципи, методи і форми вивчення матеріалу. Мета і завдання курсу. Поняття «археологія ранніх слов'ян» та «археологія Київської Русі», «історичні (писемні) джерела», «середньовічний період», «літописні племена», «варязьке питання».

Джерела вивчення історії ранніх слов'ян та Київської Русі (літописи, східні, візантійські, західноєвропейські писемні джерела). Можливості археології.

Тема 2. Археологія ранніх слов'ян та їх сусідів. Історія археологічного вивчення ранньослов'янських та слов'янських культур. Сучасні концепції та проблеми у вивченні проблем етногенезу слов'ян, досягнення вітчизняних вчених у

їх розробці. Роботи Барана В.Д., Козака Д.Н., Могомедова Б.В., Максимова Є.В., Терпиловського Р.В. та ін.

Тема 3. Археологічні культури латенського і римського періодів. Зарубинецька, пшеворська, поєнешті-лукашівська, зубрицька, липицька культури. Пізньоримський період і початок доби переселення народів. Черняхівська, київська, вельбарська та культура карпатських курганів. Територія поширення, пам'ятки (поселення та могильники), обряд поховання, поховальний інвентар, характеристика керамічного комплексу та речового інвентарю.

Тема 4. Склавіни і анти. Археологічні культури середини – третьої чверті I тис. н.е. у Східній Європі. Празько-корчакська, пеньківська та колочинська культури. Територія поширення, пам'ятки (поселення та могильники), обряд поховання, поховальний інвентар, характеристика керамічного комплексу та речового інвентарю. «Старожитності антив». Слов'яни та тюрки-кочовики (гуни, авари, болгари).

Тема 5. Культури східних слов'ян останньої чверті I тис. н.е. Райковецька, волинцевська та роменська культури. Економіка східних слов'ян. Соціальний устрій. Вірування та обряди стародавніх слов'ян за археологічними даними.

Змістовий модуль 2. Археологія Київської Русі.

Тема 6. Історія археологічного вивчення Київської Русі. Сучасні концепції та проблеми у вивченні давньоруської історії та археології, досягнення вітчизняних вчених у їх розробці. Праці М. Грушевського, Д.І. Бліфельда, В.К. Гончарова, В.Й. Довженка, В.В. Зоценка, Г.Ю. Івакіна, М.П. Кучери, О.П. Моці, В.О. Петрашенко, А.П. Томашевського, П.П. Толочка та ін.

Тема 7. Київська Русь IX–X ст. за археологічними даними. Літописні племена за археологічними даними. «Варязьке питання». Торгівля та торгівельні шляхи. Скарби кувачівних монет. Становлення торгово-ремісничих поселень. Ладога, Рюріково городище, Гнездово, Тимірево, Шестовиця, Виповзів та інші.

Тема 8. Виникнення міст. Давньоруське місто: структура, функції, специфіка. Загальна характеристика міст Південної Русі (Києва, Чернігова, Переяслава, Вишгорода, Любеча, Новгород-Сіверського, Колодяжина, Ізяслава, Галича, Звенигорода та ін.). Їх градація за розмірами. Приняття християнства та його вплив на урбаністичні процеси на території Русі. Планувальна структура. Дитинець і посад. Дискусія з приводу походження давньоруських міст («традиційна» та «скандинавська» моделі). Соціально-економічна специфіка давньоруських міст порівняно з містами Західної Європи.

Тема 9. Фортеці і замки доби Київської Русі. Загальна характеристика фортець і замків Південної Русі (Райковецьке городище, Білгород, Сампсоніїв Острів, Тустань та ін.). Планувальна структура. Конструкція укріплень. Постугнянська, Посульська і Пороська системи оборони. «Змійові вали».

Тема 10. Сільські поселення доби Київської Русі. Системи заселення різних регіонів Русі. Загальна характеристика сільських поселень Південної Русі (Автуничі, Криниця, Лескове, Григорівка, Шумлай та ін.). Типи і планувальна структура. Топографія, забудова, господарство. Давньоруське місто та сільська округа: проблема взаємовідношення.

Тема 11. Матеріальна культура Київської Русі. Сільське господарство: структура та регіональні особливості. Землеробство, скотарство сільськогосподарські промисли. Лісові промисли.

Тема 12. Ремесла та промисли Київської Русі. Давньоруське ремесло: металургія та металообробка, керамічне та скловарне виробництво, деревообробка, обробка кістки та каміння, ювелірна справа. Знаряддя праці: типологія та хронологія. Давньоруська кераміка: типологія та хронологія. Типи зброї та спорядження вершника та коня. Еволюція предметів озброєння протягом X–XIII ст.

Тема 13. Житлові та господарські споруди. Споруди стовпової та зрубною конструкції. Опалювальні споруди. Регіональні особливості. Житла на підклітках. Господарські споруди та ями. Інтерпретація археологічно виявлених споруд.

Тема 14. Монументальна архітектура Київської Русі за археологічними даними. Давньоруська монументальна архітектура. Загальна характеристика культової архітектури Південної Русі. Давньоруські храми Києва, Чернігова тощо. Розвиток будівельної техніки. Формування різних архітектурних шкіл Київської Русі. Оздоблення храмів. Світське монументальне будівництво.

Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1												
Змістовий модуль 1. Археологія ранніх слов'ян та слов'ян другої половини I тис. н.е.												
Тема 1. Предмет та завдання археології ранніх слов'ян та Київської Русі.	2	2					2	2				
Тема 2. Проблема слов'янського етногенезу.		2					12	2				10
Тема 3. Археологічні культури латенського і римського періодів		2	2			10	20					20
Тема 4. Склавіни і анти. Археологічні культури середини – третьої чверті I тис. н.е. у Східній Європі.		2	2			10	20					20
Тема 5. Культури східних слов'ян останньої чверті I тис. н.е.		2	2			10						
Разом за змістовим модулем 2		10	6			30	54	4				50
Змістовий модуль 2. Археологія Київської Русі.												
Тема 6. Історія	14	2	2			10	20					20

археологічного вивчення Київської Русі.												
Тема 7. Київська Русь IX–X ст. за археологічними даними.	14	2	2			10						
Тема 8. Виникнення міст. Давньоруське місто: структура, функції, специфіка.	22	2	6			14	26	2				24
Тема 9. Фортеці і замки доби Київської Русі.	2	2										
Тема 10. Сільські поселення доби Київської Русі	2	2										
Тема 11. Матеріальна культура Київської Русі за археологічними даними. Сільське господарство.	12	2				10	20					20
Тема 12. Ремесла та промисли Київської Русі.	4	4										
Тема 13. Житлові та господарські споруди..	2	2										
Тема 14. Монументальна архітектура Київської Русі за археологічними даними.	2	2										
Разом за змістовим модулем 2	74	20	10			44	66	2				64
Разом	120	30	16			74	120	6				114

Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Археологічні культури латенського і римського періодів	2
2	Археологічні культури середини – третьої чверті I тис. н.е. у Східній Європі	2
3	Господарство та соціальний устрій слов'ян напередодні утворення Київської Русі.	2
4	Історія археологічного вивчення Київської Русі у XIX–XXI ст.	2
5	Шестовицький археологічний комплекс IX–X ст..	2
6	Поховальні комплекси Київської Русі.	2
7	Київ IX–XIII ст. за археологічними даними	2

Розподіл балів за формами контролю

Види контролю	Кількість	Бали	Загальна кількість балів
Робота на лекційному занятті	15	1	до 15
Робота на практичному занятті	8	5	до 40
Самостійна робота: Презентація монографії	8 1	2 21	до 16 до 29
Усього:			до 100

Методичне забезпечення

1. Навчальна програма
- 2.Робоча програма навчальної дисципліни
3. Методичні матеріали до практичних занять
4. Теми і завдання для самостійного опрацювання.
5. Матеріали до лекційних занять.

Рекомендовані джерела інформації

Основна література:

1. Археологія України /За ред. Л. Л. Залізняка. Київ, 2005.
2. Археология Украинской ССР. Киев,1986. Т. 3.
3. *Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В. Терпиловський Р. В.* Давні слов'яни. Археологія та історія. Київ, 2012.
4. *Брейд У., Трамп Д.* Археологический словарь. Москва, 1990.
5. *Бітковський Б., Собчук В., Пробийголова О.* Археологічна спадщина та ОТГ. Київ, 2020.
6. *Винокур І. С., Телегін Д.Я.* Археологія України, Київ, 1994.
7. *Відейко М.Ю.* Археологія в Інтернеті. Довідник. Київ, 2001.
8. *Генинг В. Ф.* Очерки по истории советской археологии. Киев, 1989.
9. *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т.1. К.: Наукова думка, 1994: Т.2. 1992.
10. Давня історія України. Т.2. Київ, 1995
11. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 39.
12. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 26.
13. *Клейн Л. С.* Археологические источники. Ленинград, 1978.
14. *Клейн Л. С.* Археологическая типология. Ленинград, 1991.
15. *Лебедев Г. С.* История отечественной археологии. 1700–1917 гг. Санкт-Петербург, 1992.
16. Україна. Хронологія розвитку. Давні слов'яни. Київська Русь. Т. 2. Київ, 2009.
17. *Формозов А. А.* Страницы истории русской археологии, Москва, 1986.

Допоміжна література:

1. *Андрощук Ф.О.* Нормани і слов'яни у Подесенні. Київ, 1999.
2. *Баран В. Д.* Давні слов'яни. Київ, 1998.
3. *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян. Київ, 1991.
4. *Гавритухин И. О., Обломский А. М.* Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, 1996.
5. *Горюнов Е. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Ленинград, 1981.
6. Гнездово. 125 лет исследования памятника Археологический сборник// Труды ГИМ. Вып.124.
7. *Бліфельд Д.І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ, 1977.
8. *Бобринский А. А.* Гончарство Восточной Европы. Москва, 1978.
9. *Довженок В.Й.* Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. Київ, 1961.
10. *Довженок В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О.* Давньоруське місто Воїнь. Київ, 1966.
11. Древняя Русь. Город. Замок. Село. Москва, 1985.
12. Древняя Русь. Быт и культура. Москва, 1997.
13. Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст. Чернігів, 2003.
14. *Дубов И.В.* Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья. Л, 1982.
15. *Іванцов І.О.* Стародавній Київ. Київ, 2003.
16. *Казаков А.Л., Моця О.П.* Давній Чернігів. Чернігів, 2011.
17. *Каргер М.К.* Древний Киев. Москва, Ленинград, 1958. В 2 томах.
18. *Киртичников А.Н.* Древнерусское оружие. САИ, 1966, Вып. Е 1-8.
19. *Коваленко В., Моця А., Ситий Ю.* Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 гг.// Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.
20. *Колчин Б.А.* Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домогазьский период). МИА. №32. 1953.
21. *Колчин Б.А.* Железодобывающее ремесло Новгорода Великого. МИА. № 65
22. *Колчин Б.А.* Дендрохронология Новгорода. МИА. № 117. 1963.
23. *Колчин Б.А., Черных Н.Б.* Дендрохронология восточной Европы. Москва, 1987.
24. *Колчин Б.А., Хорошев А.С., Янин В.Л.* Усадьба новгородского художника XII в. Москва, 1981.
25. *Корзухина Г. Ф.* Русские клады IX–XIII вв. Москва; Ленинград, 1954.
26. *Кучера М. П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья. Киев, 1987.
27. *Кучера М. П.* Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ, 1999.
28. *Лебедев Г.С.* История отечественной археологии. СПб., 1992.
29. *Лебедев Г.С.* Эпоха викингов с северной Европе. Ленинград, 1985.
30. *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.
31. *Моця О. П.* Населення південноруських земель IX–XIII ст. (За матеріалами некрополів). Київ, 1993.
32. *Моця А.П.* Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. Киев, 1990.
33. *Моця О.* Південна «Руська земля». Київ, 2007.
34. *Моця О.* «Русь» «Мала Русь» «Україна» в після-монгольські та козацькі часи. Київ, 2009.

35. *Мусин А.Е.* Христианизация Новгородской земли в IX–XIV вв. Погребальный обряд и христианские древности. С.Пб., 2002.
36. *Насонов А.Н.* «Русская земля и образование территории древнерусского государства. Москва, 1951.
37. Новое в археологии Киева. Киев, 1981.
38. *Носов Е.Н., Горюнова В.М., Плохов А.В.* Городище под Новгородом и поселения Северного Приильменья. С.-Петербург, 2005.
39. *Обломский А. М.* Днепровское лесостепное Левобережье в позднеимперское и гуннское время. Москва, 2002.
40. *Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* Среднее Поднепровье и Днепровское левобережье нашей эры. Москва, 1991.
41. *Петрашенко В.А.* Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). Киев, 2005.
42. Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) / Ред. Кол.: О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко Київ, 1997.
43. *Плетнева С. А.* От кочевий к городам. МИА. 1967. № 142.
44. *Плетнева С. А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. МИА, 1958. № 62.
45. Проблемы археологии Южной Руси. Киев, 1990.
46. *Пуголовок Ю., Котенко В., Єфанова С.* Обработка керамики в польових і камеральних умовах (методичні рекомендації): матеріали Археол.-керамолог. літ. акад. в Опішному. Опішне, 2017 .
47. *Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. – МИА. № 52. 1956.
48. *Раппопорт П.А.* Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной Руси X–XV МИА. №105. 1961.
49. *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X–XIII вв.. Ленинград, 1982.
50. *Романов Б.А.* Люди и нравы Древней Руси. М.,Л.,1966.
51. *Русанова И.П.* Курганы полей X – XII вв.// САИ. Вып. Е1-24. М.,Л, 1966.
52. *Русанова И. П.* Славянские древности VI–VII вв. Москва, 1976.
53. *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. Москва, 1948.
54. *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. М., 1982
55. *Самокусов Д.Я.* Могилы Русской земли. М., 1908.
56. Славяне и их соседи в конце I тыс до н.е – первой половине I тыс. н.е. Москва, 1993.
57. *Седов В. В.* Восточные славяне в VI – XIII вв. Москва, 1982.
58. Сельская Русь в IX – XVI веках. Москва, 2008.
59. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). Київ, 2003.
60. Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва, 1981.
61. Старожитності Південної Русі. Чернігів, 1993.
62. Средневековая Ладога /отв. Ред В.В. Седов. – Л., 1985.
63. *Телегин Д. Я.* Неолитические могильники мариупольского типа. Киев, 1991.
64. *Терпиловский Р. В.* Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. до н. э. Люблин, 2004.

65. *Тимощук Б.О.* Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ, 1982.
66. *Толочко П.П.* Древняя Русь: очерки социально-политической истории Київ, 1987.
67. *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. Киев, 1980.
68. *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город. Киев, 1989.
69. Чернігівська старовина. Чернігів, 1992.
70. *Шекун О.В., Веремейчик О.М.* Давньоруське поселення Ліскове. Чернігів, 1999.
71. *Шукин М. Б.* На рубеже эр. Санкт-Петербург, 1994.
72. *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым. Москва; Ленинград, 1964

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут археології НАН України - www.archeology.org.ua
2. Енциклопедія історії України - <http://wikimediaukraine.wordpress.com/2012/09/19/eu>
3. Спілка археологів України. Розділ «бібліотека»